

**ВАСИЛЬ БІЛОЗЕРСЬКИЙ І КИРИЛОМЕФОДІЇВЦІ
(НА МАТЕРІАЛАХ СЛІДЧОЇ СПРАВИ)**

У статті розглянуто участь В. Білозерського в Кирило-Мефодіївському братстві, його арешт, проаналізовано документи та матеріали слідчої справи.

Ключові слова: братство, “Записка” (пояснення до “Статуту...”), архівні джерела, документи та матеріали слідчих справ, заслання.

Alla Kalynchuk. Vasyl Bilozerskyi and members of the Saints Cyril and Methodius Brotherhood (a case study-based investigation).

The paper reviews the role of V. Bilozerskyi within the Saints Cyril and Methodius Brotherhood, tells about his arrest and analyzes documents and materials of the case.

Key words: Vasyl Bilozerskyi, Saints Cyril and Methodius Brotherhood, archival sources, investigative case, exile.

Минає 170 років від часу утворення Кирило-Мефодіївського братства, написано сотні праць, де по-різному представлено діяльність і погляди кириломефодіївців, опубліковано документи та матеріали слідчих справ братчиків. Проте й нині актуальними залишаються питання про членство в першій українській таємній організації Шевченка, авторство Костомарова чи групи братчиків основних документів Кирило-Мефодіївського братства, його назву тощо. Загальновідомо, що провідну роль серед братчиків відіграли М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко, Г. Андрузький, В. Білозерський. Історія таємної організації буде не повною без імені останнього [8, 84].

Сьогодні відсутнє комплексне дослідження про участь Василя Білозерського в Кирило-Мефодіївському братстві. Вперше серед слідчих справ інших братчиків матеріали про нього опубліковано у збірнику документів М. Грушевського [6], В. Міяковського [11], Д. Граховецького [4], Д. Чижевського [18], монографії М. Возняка, присвяченій історії організації, її ідеології [2]; згодом інакше було розставлено акценти у праці Г. Сергієнка [14], спроба об'єктивно описати таємну організацію в академічній біографії Шевченка [1], у сучасному шевченкознавстві підсумком стала монографія І. Дзюби [7].

Українське культурно-національне піднесення кінця XVIII ст. – початку XIX ст. традиційно пов'язують із творчістю І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського, Є. Гребінки, М. Максимовича, молодших романтиків О. Корсуна, М. Петренка та ін., з появою збірників історичних дум і пісень М. Максимовича та М. Цертелєва, “Історії Малої Русі” Д. Бантиш-Каменського та “Історії Малоросії” М. Маркевича, з розповсюдженням у рукописах “Історії Русів”. Той період у літературі М. Петров означив як українське слов'янофільство [13, 233], Д. Чижевський – київською романтикою [17, 397]. Формувалися культурно-просвітницькі осередки в Україні: у 1804 р. відкрито Харківський університет (докладніше див.: [8, 307]), 1823 – лицей князя Безбородька в Ніжині, 1834 – Київський університет.

У 1841 р. Білозерський вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира і, як багато київської університетської молоді, опинився в тому культурному середовищі. У цьому контексті варто згадати про знайомство юнака з П. Кулішем, який у той час був учителем Києво-Подільського повітового дворянського училища. За спогадами В. Білозерського, влітку 1842 р. студент Київського університету

св. Володимира Д. Пильчиков спробував їх познайомити; знайомство відбулося восени того ж року [12, 42 – 44]. Куліш стимулював Білозерського вивчати славістику. Останній зацікавився історією східних слов'ян, зокрема збирав “Матеріали для російської історії”, докладно записував у зошит все, що стосувалося України (історичні думи та пісні, історію козацтва, православної церкви, наступ католицизму та ін.; конспектував праці Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича), котрі під назвою “Заметки о Малорусской истории, литературе и музыке (1843 – 1846)” зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (Ф. 3-7. Од. зб. 566. 19 арк.). З інтересом Білозерський вивчав слов'янські історію, мови та літератури, читав твори А. Міцкевича, П.-Й. Шафарика та В. Ганки, що “стали його настільними книжками” [10, 85]. Згодом, під час допиту у Третьюму відділі 24 квітня 1847 р., він наголосив: “Меня восхищало воодушевление, с котрым они (слов'яни – А. К.) стараются возродить свою народность, и всякий порыв поэта или ученого к поддержанию их в этом стремлении меня радовал” [15, 399 – 400]. У “Записці про вивчення історії слов'ян” (1846 р.) Білозерський писав, що його захоплювало натхнення, з яким слов'яни поривалися відродити власну народність [15, 374].

Куліш підштовхнув Білозерського до ґрунтовного вивчення історії української мови, запропонувавши переписати новий роман “Чорна рада” (спільно з О. Марковичем). Із грудня 1843 р. залучив юнака до переписування документів з архіву Ханенків у межах роботи Тимчасової комісії з розгляду давніх актів (її очолив Куліш). Відомо, що Куліш був для Білозерського спочатку наставником, згодом вони стали товаришами, а на початку 1847 р. – родичами (Куліш одружився з О. Білозерською). Через Куліша Білозерський познайомився з М. Гулаком, О. Навроцьким та багатьма з українофільської інтелігенції, що на початку 1840-х рр. створили літературний гурток “Київська молода” (за визначенням Куліша) [3, 357]. Організаторами гуртка були Максимович та Куліш. Гуртківці популяризували українську мову та літературу, виступали за їх активний розвиток, зближення слов'янських культур. У 1844 р. Куліш познайомив Білозерського з Шевченком під час Контрактового ярмарку в Києві. Від тієї зустрічі Шевченко та Білозерський товаришували протягом життя. Останньому імпонували думки і прагнення Шевченка, висловлені в “Кобзарі”, поемах “Гайдамаки” та “Сон – У всякого своя доля”, інших творах поета.

Після переїзду Куліша до Петербурга з наміром викладати в університеті, його місце в житті Білозерського посів М. Костомаров, який повернувся з Рівного, де викладав у міській гімназії. Познайомилися вони на квартирі Куліша у 1845 р. У цьому ж році Білозерський закінчив університет, учителював у Києво-Подільському повітовому дворянському училищі, готувався до складання кандидатського іспиту, студіював чеську літературу. Костомаров допомагав Гулаку вивчати сербську мову, розробляв проблеми історії давньої Русі-України, мріяв отримати посаду на кафедрі Київського університету. Саме тоді в Костомарова, Білозерського та Гулака виникла ідея скоординувати зусилля української інтелігенції навколо пробудження і згуртування власного народу. У програмі діяльності, яку накреслили собі братчики, народна освіта посідала перше місце. Із просвітницькою метою вони збиралися видавати український журнал (докл. див.: [8, 357]), друкувати підручники, у майбутньому – словник рідною мовою, відкривати школи для сільського населення. Білозерський спільно з Костомаровим і Гулаком стали співзасновниками Кирило-Мефодіївського братства, що виникло на межі 1845 – 1846 рр. Створення

Кирило-Мефодіївського братства започаткувало, на думку С. Єфремова, “новий напрям українського громадського життя, а в письменстві найкращим його заступником став Шевченко” [8, 360].

Однодумці поважали й цінували Білозерського. Гулак та Маркович відзначали в юнака моральну чистоту та деяку запальність у судженнях: “О Василии Мих[айловиче] Белозерском вы пишете так, как он заслуживает, то есть более, чем даже с почтением и любовью – с идолопоклонством. Действительно, это сердце удивительное... Слава богу, избравшему его для нас путеводною звездою к Вифлеему” (з листа О. Марковича до М. Гулака від 15 лютого 1846 р.) [16, 103]. В іншому листі від 15 жовтня 1846 р. О. Маркович висловлював дружні почуття та подавав поради Білозерському: “Старайся не уронить себя ни одним словом, которое не почувствовало твое сердце, когда выливается письмо на бумагу... Не стыдись показывать себя и слабым и недоумевающим, поверяй прежние авторитеты, ищи новых” [15, 385]. Високо відгукувався про здібності юнака в перші роки знайомства з ним Куліш, згодом у щоденнику зазначав: “Жаль мне, что спутник мой, брат моей жены, такое вялое создание” (запис на 18 лютого 1847 р.) [цит. за вид.: 12, 46]. В. Петров уважав, що в особистих відносинах між родичами вже у 1847 р. не все було гаразд (див. [12, 47]).

Білозерський брав участь у складанні “Статуту товариства св. Кирила і Мефодія”. Донині ведеться дискусія про автора цього документа, адже проблема постала ще в період слідчих дій відносно кириломефодіївців, авторство “Статуту...” слід визнати за всіма трьома організаторами братства (див.: [3, 359]). О. Кониський стверджував, що саме Білозерському “прийшла думка, щоб товариші носили перстені з словами: “Кирило і Мефодій, січень, 1846”. Через се “III отделение” і охрестило товариство Кирило-Мефодіївським. На печатці товариства були вирізані слова: “Розумійте істину і істина ослобонить вас” [9, 200].

Білозерський написав докладні пояснення до “Статуту...”, де обґрунтував засади цього документа, зокрема стосовно майбутньої долі слов’ян, а разом із ними й українців. В. Семевський у студії “Кирило-Мефодиевское общество. 1846 – 47 г.” (Русское богатство. 1911. Май) досить докладно переказав її зміст. Уперше повний текст “Записки” опублікував М. Грушевський [5], бо вважав своїм обов’язком ознайомити громадськість із цим важливим для української історії документом. Учений уважав, що він складений із християнським пієтизмом, “на ґрунті модного слов’янського романтизму – мрій про культурно-естетичну минувшину слов’янську й її будучу місію серед європейських народів” [5, 79].

“Записку” можна умовно поділити на дві частини: 1) історіографічна; 2) тактика дій братчиків [10]. У поясненні до “Статуту...” Білозерський наголосив на стражданнях України, яка “присоединенная на основании своих собственных прав, она претерпевает множество несправедливостей. Права ее забыты [...], ее будущность – на весах божих” [15, 392]. Він переконаний, що відокремлене існування України неможливе без об’єднання зі слов’янськими народами, а лише під “охранением закона, любви и свободы каждого” [15, 392]. Відповідно до цього братчик визначив тактику дій кириломефодіївців: 1) освіта та популяризація ідей єдності слов’ян; 2) об’єднання слов’ян в одну державу на основі народності кожного; 3) просвітницька робота з пробудження слов’янських народностей і визначення їх самобутності; 4) збереження таємниці існування організації та її членів; 5) проведення з’їзду (хоча б один раз на рік) з метою звітування про проведену роботу та ін. У підсумку Білозерський наголосив на завданні для

України: “Ни одно из славянских племен не обязано в той мере стремиться к самобытности и возбуждать остальных братьев, как мы – украинцы” [15, 394].

Згодом М. Грушевський опублікував ще один документ, що був серед паперів слідчої справи Білозерського. Його запис стосувався визначення слов'ян як давнього народу, відомого в історії Європи, рис слов'янського романтизму [5, 78 – 79].

Весною 1846 р. Білозерський склав іспити й одержав звання кандидата словесності. 1 серпня 1846 р. його призначили на посаду вчителя історії та географії в Петровському кадетському корпусі (Полтава) [12, 46]. 11 вересня 1846 р. уклав “Проект про створення на Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану” з метою ввести освіту для хлопців козацького стану та дітей вільних землеробів. Навчання – безкоштовне, школярі повинні були вивчати закон Божий, у загальних питаннях – фізику, ботаніку, арифметику, медицину, столярне та токарне ремесла, особливо – землекористування, садівництво, городництво. Дітей до такої школи мали зараховувати з 13 до 16 років, але не дітей поміщиків. Цей документ кириломефодіївці планували подати до палати державних маєтків із тим, щоб уряд Російської імперії звернув увагу на розвиток народної освіти в Україні. Братчики вбачали в таких школах великі перспективи в майбутньому. Білозерський мріяв відкрити таку безкоштовну школу спочатку в Полтаві, а згодом і по всій Україні.

З Полтави Білозерський листувався з Кулішем, Марковичем, Гулаком, Навроцьким та ін.; досліджував історію слов'янської філології, планував подорожі до Польщі та Чехії. Молодий викладач неодноразово відвідував літературні вечори, що проходили в салоні доньки поета Капніста, де читав твори Шевченка, Куліша, Міцкевича, сербських і чеських поетів. Білозерський підтримував товариські взаємини з Д. Пильчиковим, який у 1846 – 1864 рр. так само вчителював у Полтавському кадетському корпусі; спілкувався з чеським музикантом Єдлічкою (тоді мешкав у Полтаві), пізніше – з Навроцьким.

На початку січня 1847 р. Білозерський написав прохання звільнити його з кадетського корпусу за сімейними обставинами. 12 січня він повернувся до Києва, 24 січня був на весіллі своєї сестри Олександри та Куліша. По весіллі разом із ними Білозерський поїхав до Варшави в наукове відрядження до західнослов'янських і південнослов'янських земель. У Варшаві Білозерський і Куліш спілкувалися зі славістами П. Дубровським, С. Лінде, В. Мацейовським та ін. [10, 90]. Для Білозерського поїздка передбачала конкретне завдання “собираєть матеріали, способствующие к изучению языка и поэзии” [15, 408]. У цей період йому близькими стали ідеї панславізму, він зробив “Виписки про панславізм в Європі з журналу “Revue de deux Mondes”” (не пізніше 15 березня 1847 р.) [16, 374–384]. Так, на шпальтах журналу увагу Білозерського привернула полеміка про панславізм між французьким письменником і славістом Р. Кіпріаном, французьким письменником А. Депре і французьким вченим К. Робером. Останній був стурбований тим фактом, що німецька преса була особливо зацікавлена в розпалюванні ненависті до ідей панславізму, не бажаючи утворення нових незалежних слов'янських держав [15, 382]. Як пояснював під час допиту Білозерський, він займався дослідженням цього питання з однією метою – досконало вистудіювати слов'янський світ [15, 399 – 400].

У березні 1847 р. за доносом О. Петрова Кирило-Мефодіївське братство було викрите, членів організації заарештовано. Слідство тривало з 18 березня по 30 травня. Ще у Варшаві під час арешту Куліша 3 квітня виявили папери Білозерського (документ №502): 1) рукопис “Закону Божого” українською мовою

(такий само рукопис у 2-х екземплярах вилучено в Гулака) із “Статутом...”; 2) зошит із віршами українською мовою, переписаними Білозерським, які, ймовірно, належали Шевченку, у кінці зошита – “Сон” [15, 394]; 3) аркуш із виписками Білозерського про вивчення історії слов’ян (документ №494); 4) рукопис Білозерського про панславизм; 5) рукопис Білозерського у вигляді міркувань про стан слов’янських племен, що його жандарми Третього відділу визначили як один “із преступнейших по содержанию” [15, 395]; 6) проект прохання до уряду про дозвіл заснувати в Україні за рахунок пожертвувань училища для козацьких дітей жандарми означили як злочинний (документ №500); 7) записи Куліша про огляд Корецького замку від березня 1847 р. українською мовою; 8) лист Навроцького до Білозерського українською мовою (документ №493); 9) лист без підпису Марковича до Білозерського (документ №496); 10) записка Марковича до Білозерського (документ №497); 11) лист від 13 грудня 1846 р. із Петербурга І. Вернадського до Куліша з відомостями про ефіопську грамоту; 12) записка Білозерського із вказівкою адрес його знайомих (у Примітках до Т. 1 вид. [15] уточнено, що чорнові записи належать Кулішу); 13) копія Білозерського з “Проекту про знищення греко-російського віросповідання...” [15, 394 – 395].

Білозерського заарештували 11 квітня у Варшаві, відправили до Петербурга, 18 квітня – до Петропавлівської фортеці. У Третьому відділі після обшуку в Білозерського вилучили нові папери, зокрема листи братів до сестри Олександри, до Куліша, надруковані уривки творів Пушкіна та інших поетів, пісні українською мовою [15, 398 – 399]. На першому допиті 24 квітня Білозерський відповів на 30 питань жандармів щодо характеру, мети та завдань Кирило-Мефодіївського братства. Відомо, що під час слідства влада вдавалася до тиску й застосовувала витончені методи психологічної обробки до Костомарова, Андрузького та Білозерського. Опісля Білозерського допитували ще кілька разів, влаштували очну ставку з Андрузьким (документ 513) [15, 414 – 415]. 26 квітня Білозерський звернувся до Миколи І з проханням про помилування його та затриманих товаришів [15, 416].

Найсуровіше імперія покарала Шевченка – на заслання в Оренбурзький окремих корпус із забороною писати та малювати, Гулака ув’язнено на три роки до Шліссербурзької фортеці як одного з організаторів, який тривалий час відмовлявся свідчити у справі братства, Костомарова – на один рік до Петропавлівської фортеці, котрого так само вважали організатором та автором “Книг буття українського народу”, Куліша – туди ж на чотири місяці (замінено на два), згодом заслано до Тули.

У Висновку Третього відділу про Білозерського зазначено, що його “рассуждение в высшей степени возмутительное, служащее как бы истолкованием устава Славянского общества о неестественном состоянии славян под властью государей и необходимости действовать к освобождению их, преимущественно Малороссии, рукопись, называемая “Закон Божий”, выписки о панславизме и проч[ее] [15, 416 – 417]. У вирокі справи Білозерського ухвалено відправити його на службу до Петрозаводська Олонецької губернії із забороною працювати в установах народної освіти. 2 червня Білозерського доставлено до Петрозаводська, призначено помічником правителя канцелярії Олонецького цивільного губернатора з установленням за ним нагляду [15, 417 – 421]. У 1851 р. він подавав клопотання про продовження служби в Петербурзі (відповіді не отримав), у 1851 і 1852 рр. їздив у відпустку в Україну (провідати матір) і Петербург; неодноразово звертався до О. Орлова з проханням переглянути вирок і дозволити переїхати до Петербурга. Так,

у 1853 р. Білозерському дозволено жити і служити там, де він захоче, але під таємним наглядом [15, 464]. Лише після дев'яти років заслання 14 квітня 1856 р. зі згоди Олександра II з Білозерського було знято таємний нагляд [15, 464] і дозволено переїхати до Петербурга, де він зустрів своїх побратимів по Кирило-Мефодіївському братству – Куліша і Костомарова, згодом, після десятирічного заслання, приєднався до них і Шевченко. Білозерський, Куліш і Костомаров у січні 1861 р. у Петербурзі створили журн. “Основа” (виходив до вересня 1862 р.), у книгах I–XII друкували твори Шевченка.

I. Глизя має рацію, коли пише, що кириломефодіївців “переслідували не за спробу організувати широку мережу прихильників слов'янської федерації, а за українське спрямування програми... І покарання братчикам було визначене саме за вироблення ідеології українства як окремого напрямку політичної думки у слов'янофільстві” [3, 362]. Для української історії та шевченкознавства на часі підготувати видання матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського братства з ґрунтовними коментарями, а також – монографічне дослідження про першу таємну організацію в Україні, її ідеологію й тактику, що в 1840-х рр. так перелякала Російську імперію.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бородін В. С., Кирилук Є. П., Смілянська В. А. та ін.* Т. Г. Шевченко. Біографія. – К., 1984. – 557 с.
2. *Возняк М.* Кирило-Мефодіївське братство. – Л., 1921. – 238 с.
3. *Глизь І.* Кирило-Мефодіївське братство // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – К., 2013. – Т. 3. – С. 356 – 365.
4. *Граховецький Д.* Матеріали до арешту кирило-мефодіївців: Навроцького, Білозерського, Шевченка та ін. // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 67 – 72.
5. *Грушевський М.* З ідеології Кирило-Мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 78 – 83.
6. *Грушевський М.* Матеріали до історії Кирило-мефодіївського братства. Признання Кирило-мефодіївців // Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814-1914). – К., 1915. – С. 99 – 257.
7. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – 716 с.
8. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К., 1995. – 686 с.
9. *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушевський: Хроніка його життя. – К., 1991. – 702 с.
10. *Левенець Ю.* Василь Білозерський // Український історичний журнал. – 1994. – № 2/3. – С. 84 – 93.
11. *Міяковський В.* З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського Братства. I. Записка В. Білозерського про сільські школи. II. Записка М. Костомарова про панславизм. III. Уривок з оповідання Костомарова “Панич Наталич” // Україна. – 1924. – Кн. 1/2. – С. 121–134.
12. *Петров В.* Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі // Україна. – 1925. – № 1/2. – С. 42 – 50.
13. *Петров Н.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Репринтне відтворення вид. 1884. – К., 2008. – 457 с.
14. *Сергієнко Г.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1983. – 208 с.
15. *Справа В. М.* Білозерського // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 367 – 466;
16. *Справа М.* Гулака // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. С. 89 – 240.
17. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – К., 1994. – 479 с.
18. *Чижевський Д.* Кирило-Методіївці // Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 138 – 176.

Отримано 29 січня 2016 року

м. Київ